

Klasik Modernist İslamcılardan Cemaleddin Afgânî'nin Batı Emperyalizmi Karşısındaki Görüşleri

Yrd. Doç. Dr. Ali Duman

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı

ali.duman@inonu.edu.tr

Özet:

Cemaleddin Afgânî, pek çok tartışmalar barındıran hayat hikayesi, ortaya attığı görüşleri ve siyasal faaliyetleriyle İslam dünyasında en çok tartışılan kişilerden biri olmuştur. Kimilerine göre büyük İslam mücahidi, kimilerine göre büyük din tahripçisi olan Afgânî'nin özellikle siyasal hayatı ve siyasi görüşleri gerçekten araştırılmaya değer bir nitelik gösterir. Bu çalışmada Cemaleddin Afgânî'nin, yaşadığı dönemde mücadele ettiği Hıristiyan Batı dünyasının emperyalizmine karşı görüşleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Cemaleddin Afgânî, İslam modernizmi, Emperyalizm, Pan-İslam, Reform

Abstract:

Thoughts of the Classical Modernist Islamists Jamal al-Din Afghani Against The West Imperialism

Jamal al-Din Afghani, containing the life story of many discussions, opinions which put forward by people and political activities has been one of the most debated person in the Islamic world. Afghani's, whom according to some of the great Islamic fighter, according to some, especially political life and political views shows a really worthy of investigation. In this study will be examined Afghani's thoughts against the Christian West Imperialism.

Key Words: Jemal al-Din Afghani, Islamic Modernism, Imperialism, Pan-Islam, Reform

Giriş

Cemaleddin Afgânî, 19 yüzyılda yaşamış, hayat hikayesi, siyaset ve din alanındaki görüşleriyle gerek yaşadığı dönemde, gerekse daha sonraki dönemlerde pek çok tartışmalara konu olmuş bir şahsiyettir. Hakkında yapılan araştırmalar, yazılan kitap ve makaleler incelendiğinde kendini bilmez biri mi, İslam'ı özüne dönerek yaşamak hususunda gayret sarf eden bir mücadeleci mi, dini bozmak isteyen bir tahripçi mason mu, ömrünü İslam'ı doğru yaşamak ve Müslümanları emperyalist Batı'nın zulmünden kurtarmak için harcamış fedakar bir din adamı mı olduğu hususu şeffaflıktan uzaktır. Çünkü Afgânî hakkında yapılan çalışmaların bir kısmı onu överek, büyük bir İslam hizmet-

çisi olarak ortaya koyarken; diğer kısmı tamamen yermekte ve büyük bir din düşmanı olarak göstermektedir¹.

Afganî ve şahsiyetiyle ilgili birbiriyle çelişkili veriler², onun hakkında sağlıklı bir kanaat oluşturulmasına engel teşkil ediyor gibi görünmektedir. Onunla ilgili bilgilerin çelişkili olmasının çeşitli nedenleri vardır. Hiç şüphesiz bu nedenler arasında en önde geleni, onun dine dair görüşleri hususunda araştırmacıların objektiflikten uzak bir biçimde sergiledikleri yaklaşımlardır. Onun, dinin hurafe ve bid'atlerden arındırılarak ilk dönemdeki asli formuna döndürülmesi şeklinde özetlenebilecek olan dinle ilgili görüşlerine taraftar olanlar ile muhalif olanlar, onun bu konudaki görüşlerini kendi inançları çerçevesinde değerlendirme eğiliminde oldukları için, Afganî ile ilgili bilgi ve verileri çarpıtıp yanlış yorumlayarak, kafa karışıklığının ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır³.

Afganî ile ilgili çelişkili verilerin ortaya çıkmasının bir diğer nedeni de siyasal görüşleridir. Milli dayanışma, anti-emperyalizm, halkçılık gibi söylemleri taraftarlarının yanında muhaliflerinin oluşmasına da yol açmış ve onu bu yönüyle değerlendirmeye tabi tutan araştırmacılar, kendi ideolojileri çerçevesinde hareket ederek, Afganî ile ilgili

¹ Cemaleddin Afganî ile ilgili çalışmaların çalışmamızda yararlandıklarımızı kaynakça kısmında gösterdik. Ancak onunla ilgili çalışmalardan önemli gördüğümüz bazıların burada zikredelim: Muhammed Paşa el-Mahzumi, **Hatıratu Cemaleddin el-Hüseynî el-Efganî**, Mektebutü'ş-Şuruku'd-Düveliyye, Kahire, 2002; Ignaz Goldziher, "Cemaleddin Efganî", **İA**, 3.82; Muhammed Ebu Reyeye, **Cemalüddin Afgani**, Daru'l-Mearif, III. Baskı, Kahire, 1980; Muhsin Abdülhamid, **Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler**, çev. İbrahim Sarmış, Fecr Yay., Ankara, 1991; Mirza Lutfullah Han el-Esedabadi, **Hakikatü Cemaleddin el-Afgani**, Arapçaya çev. Abdünnaim Hüseyin, Daru'l-Vefa, Kahire, ts.; Muhammed Ammare, **Cemalüddin Afganî Mukizu's-Şark ve Feylesofu'l-İslam**, Daru'Şuruk, II. Baskı, Beyrut, 1988; Mecdi Abdilhafız, **Cemalüddin el-Afganî ve İskaliyatü'l-Asr**, Kahire, 1997; Nikkie Keddi, "Pan-Islam as Proto Nationalism", **The Journal of Modern History**, Vol. 41, No. 1 (Mar., 1969), 22; Nikkie Keddi, "Culture Traits, Fantasy And Reality In The Life Of Sayyid Jamal Al-Din Al-Afghani", **Iranian Studies**, Vol. 9, No. 2/3 (Spring - Summer, 1976), 96; William G. Millward, "Aspects Of Modernism In Shi'a Islam", **Studia Islamica**, No. 37 (1973), 111; Ali Şeleş, **Cemalüddin Afganî Beyne Darisihi**, Daru'Şuruk, Kahire, 1987; Mümtazer Türköne, **Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu (1867-1873)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1990; Muammer Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgani", **İslami İlimler Dergisi**, Yıl: 3, S.2, Güz-2008, 265-278; İsmail Şık-Tuğrul Yürük, "Bir Osmanlı Arşiv Belgesi Işığında Cemaleddin Afganî'nin Mehdilik Anlayışı", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 17:1 (2012), 31-50.

² Esen, 266.

³ Nikki Keddie, "Culture Traits, Fantasy And Reality In The Life Of Sayyid Jamal Al-Din Al-Afghani", **Iranian Studies**, Vol. 9, No. 2/3 (Spring - Summer, 1976), 104; Keddie, Cemaleddin Efganî, 142. Öte yandan İran merkezli kimi araştırmacılar Afganî'yi Şii İranlı gösterme yolunda gayret sarf ederek onunla ilgili bilgilerde kargaşaya yol açmışlardır. Mesela Afganî'nin yeğeni olduğunu iddia eden Mirza Lütfullah'ın kitabı bu tür çalışmalardan biri olarak değerlendirilebilir. Bkz. Mirza Lutfullah Han el-Esedabadi, **Hakikatü Cemaleddin el-Afgani**, Arapçaya çev. Abdünnaim Hüseyin, Daru'l-Vefa, Kahire, ts.

verilerin karışmasına, en azından bulanıklık arz etmesine sebep olmuşlardır. Bilhassa Amerika ve İngiltere kökenli araştırmacıların onu Müslümanlar nazarında küçük düşürmek gibi bir hedefle hakkında çeşitli soru işaretleri oluşturmaya çalıştıkları ileri sürülebilir⁴. Çünkü onun temel tezlerinin en önemlilerinden biri İngiliz emperyalizmine karşı oluşudur⁵. Kendileri İslam'a ve Müslümanlara karşı emperyalizm uygulayan toplumlara mensup olan araştırmacılar, onun emperyalizme karşı görüşlerinin yeşermesini istemediklerinden dolayı, onunla ilgili verileri şeffaflıktan uzaklaştırıyor olabilirler. Karpat'ın da dediği gibi, onun dinsizlik, faydacılık, zamana ve bulunduğu mekana göre tutum belirleyen riyakarlık gibi ithamlara tabi tutulmasının sebeplerinin büyük oranda siyasal olduğu da söylenebilir⁶.

Hiç şüphesiz onunla ilgili her araştırmanın doğru ve yanlış, yanlı ve yansız, haklı ve haksız yönleri olabilir. Afgânî, bir kriz ve kaos dönemi siyaset ve düşünce adamıdır⁷. Dolayısıyla onun hakkında bir karar verebilmek için onun içinde yaşadığı dönemin şartları göz önünde tutulmalıdır. En doğrusu onun kendi eserlerinden hareketle düşüncelerini incelemek ve karar vermektedir.

Bu sebeple biz bu araştırmamızda Afgânî ve hayatıyla ilgili araştırmaların temel tartışmaları olan menşei, mezhebi, çeşitli sebeplerle gittiği ülkelerde yaşadıkları vs. gibi konulara girmeyeceğiz. Bizzat kaleme aldığı *Dehriyyuna Reddiye*, Muhammed Abduh ile birlikte yayınladıkları *Urvetü'l-Vüska* ve diğer bazı yerlerde yayınlanan makaleleri, çeşitli yerlerde yaptığı konuşmalarından kayıt altına alınanlar⁸ ve Afgânî'yi konu alan araştır-

⁴ Mesela Nikkie Keddie, Afgânî'nin İslam'ı savunan söylemlerini, sadece kendisine siyasal birlik ve sosyal avantajlar elde etmek amacıyla İslam'ı bir alet olarak kullandığını iddia etmektedir. Bkz. Nikki Keddie, "Culture Traits, Fantasy And Reality In The Life Of Sayyid Jamal Al-Din Al-Afghani", *Iranian Studies*, Vol. 9, No. 2/3 (Spring - Summer, 1976), 104; Keddie bir başka eserinde de şöyle demektedir: "Genellikle Efganî'nin dinle ilgisi, bir dereceye kadar bu hedeflere ulaşmakta ve bir vasita şeklindeydi..." Keddie, Cemaleddin Efganî, 142.

⁵ Afgânî'nin İngiliz emperyalizmi karşısında mücadelesi hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Şık-Tuğrul Yürük, "Bir Osmanlı Arşiv Belgesi Işığında Cemaleddin Afgânî'nin Mehdilik Anlayışı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17:1 (2012), 31-50

⁶ Karpat, "Türköne-Afgani", 174.

⁷ Abdullah Alperen, *Çağımız İslam Dünyasında Modernleşme Hareketleri ve Türkiye'deki Etkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1998, 73.

⁸ Bu noktada Afgânî'nin çok fazla eser kaleme almamış olduğu, görüş ve düşüncelerini daha çok konuşmalarında dile getirdiği hususuna temas etmek gerekir. Karaman, Afgânî'nin bu durumunu onun hayatındaki hareket, istikrarsızlık ve huzursuzluklara bağlamaktadır. Bkz. Karaman, "Efganî" mad, *DİA*, 10.464. Kendisinin çok fazla eseri olmamasına karşın önemli diyebileceğimiz bir oranda öğrencileri onunu konuşmalarını kaydetmişler ve sonraki nesillere aktarılmasında rol almışlardır.

malardan hareketle, onun siyasal görüşleri arasında en önemli yeri işgal eden emperyalizme dair görüşlerini değerlendireceğiz.

Zira o, büyük bir düşünür olarak görülmesi de, siyasî bir dehaya sahip bir İslam modernisti olarak kabul edilmektedir⁹. Kanaatimizce onun ileri sürdüğü görüşler içinde en önemlisi siyasal alanla ilgili görüşleri ve özellikle de emperyalizme karşı düşüncesidir. Biz de bu çalışmamızda Batı emperyalizmine karşı görüşlerini incelemeyi amaçlamaktayız. Onun emperyalizme karşı görüşlerini inceleme konusu olarak seçmemizin temel sebepleri: a) onun hayatının önemli bir kısmının emperyalizmle mücadele uğrunda geçirmiş olması, b) kendisine muhalif ya da taraftar olanların ortaya çıkmasında emperyalizmle ilgili görüşlerinin etkisi, c) diğer bütün görüşlerinin bir şekilde emperyalizmle ilişkin görüşleriyle irtibatlı bulunması ve d) onun emperyalizme karşı görüşlerinin kendisinden sonraki dönemlerde etkin olmasıdır. Biz Afganî'nin emperyalizme karşı görüşlerini inceleyerek, kendisinden sonra ortaya çıkan İslam düşüncesindeki etkilerini ortaya koymaya çalışacağız.

Afganî'nin emperyalizme karşı görüşlerini incelemeye geçmeden önce, onun siyasal kimliğini ve siyasetle ilişkisini ortaya koymak faydalı olacaktır.

1. Afgânî ve Siyaset

Cemaleddin Afganî yaşadığı dönemdeki diğer İslamî modernistlere kıyasla, çok daha fazla siyasal eğilimleri olan bir şahsiyettir¹⁰. Değişik bir ifadeyle Afgânî'nin hayatı incelendiğinde daha çok siyasal bir aktör olarak öne çıktığı dikkat çekmektedir. Hatta Mardin'in deyimiyile onun en önemli fikri, "İslam devletlerinin Batı ile olan karşılaşmalarında önce kendilerini devlet olarak kuvvetlendirmeleri gerektiği" dir¹¹. Esasen ömrünü, Batılı devletlerin sömürdüğü ya da sömürecek olduğu Müslüman coğrafyalarda dolaşmakla¹² ve

⁹ Albert Hourani, Arap Halkları Tarihi, 362; Karpat, Afganî'nin Müslüman modernist düşüncesinin öncüsü olduğuna dair iddiaları destekleyecek yeterli bilgi olmadığını söyler. Bkz. Karpat, "Türküne-Afgani", 174. Karaman, Afganî'nin modernist olarak değil, müceddid ya da ıslahatçı olarak kabul edilmesinin daha doğru olacağı kanaatindedir. Bkz. Karaman, "Efganî" mad, DİA, 10.464.

¹⁰ John L. Esposito-John O. Voll, **Makers of Contemporary Islam**, Oxford University Press, New York, 2001, 19.

¹¹ Şerif Mardin, **Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)**, İletişim Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2002, 13.

¹² Afganî'nin hayatı kısaca özetlenmek istenirse, onun hayatının bir seyahatler zinciri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Esasen bu kadar çok ve farklı memleketleri gezmiş olması da onunla ilgili bir takım şüphelerin ileri sürülmesine yol açan tartışmalı hususlardan biridir. Tarık Ramazan onun seyahatlerini şöyle sıralar: "On altı yaşındayken Irak'ta, sonra Hindistan'da ve Mekke'de, 1869'da Mısır'da, 1869-1870 yılları arasında İstanbul'da, 1871-1879 yılları arasında tekrar Mısır'da, 1880'de Hindistan'da, 1883-1885 yılları arasında Paris'te, 1885'de Londra'da, 1886-1887 yılları arasında Tahran'da, 1887-1889 yılları ara-

kendisini Müslümanların içinde bulunduğu olumsuz şartlardan kurtuluş çareleri aramakla¹³ geçiren bir kimse için siyasete bigane kalması imkansızdır denilebilir¹⁴.

Ancak onun siyasal yönünün ağır basması, onun bir siyaset düşünürü olduğu anlamına gelmez; o, daha çok kitleleri harekete geçirmeye çalışan bir muharrir olarak görülmelidir¹⁵. Onun bu şekilde değerlendirilmesi bir teorisyenden daha fazla, hareketten yana tavır alan bir tutum sergilemesi sebebiyledir. Onun yaşadığı dönemde biri Karl Marks'a ait sınıf mücadelesine dayalı proleterya diktatörlüğü; diğeri Emile Durkheim'e ait ahlaki ve kolektif bilincin gelişmesini öneren iki sosyolojik nazariye ve düşünce sistemi mevcuttu. Afgânî kendine mahsus bir sistem geliştirememiş¹⁶, Durkheim'a yakın bir anlayış izleyerek, Müslüman toplumu harekete geçirmek için çalışmalara yönelmiştir.

Afgânî bu düşüncesinin hayata geçirebilmek için İslam toplumlarının o dönemdeki siyasal gündemini işgal eden temel konularla ilgili çeşitli görüşlerini dile getirmiştir. Bunlar arasında İslam toplumlarının yönetiminin mahiyeti, İslam toplumlarının yöneticilerinin kimlik ve kişilikleriyle ilgili sorunlar, halifelik, milliyetçilik vs. ile ilgili olanlar sayılabilir.

sında Moskova'da, 1892-1897 yılları arsaında İstanbul'da bulunmuştur". Bkz. Tarık Ramazan, **İslamî Yenilenmenin Kökenleri Afgânî'den el-Benna'ya İslam İslahatçılığı**, çev. Ayşe Meral, Anka yayınları, İstanbul, 2005, 64.

¹³ Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi**, IV.542; Siddıki, **Modernizm Düşüncesi**, 64; Bessam et-Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, 236; Hamit İnyet, **Çağdaş İslam Siyaset Düşüncesi**, 106; Karpat, "Türköne-Afgani", 174; Esposito, **İslam Tehdidi**, 115; M. Nakavi, **Batı Sosyolojisi**, 134; Şamil Kurbanov, **Cemaleddin Afgani ve Türk Dünyası**, Sad. Sevinç Ahundova, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011, 43.

¹⁴ Keddie, Afgânî'nin İslam'ı savunan söylemlerini, sadece kendisine siyasal birlik ve sosyal avantajlar elde etmek amacıyla İslam'ı bir alet olarak kullandığını iddia etmektedir. Bkz. Nikki Keddie, "Culture Traits, Fantasy And Reality In The Life Of Sayyid Jamal Al-Din Al-Afghani", **Iranian Studies**, Vol. 9, No. 2/3 (Spring - Summer, 1976), 104; Keddie bir başka eserinde de şöyle demektedir: "Genellikle Afgânî'nin dinle ilgisi, bir dereceye kadar bu hedeflere ulaşmakta ve bir vasıta şeklindeydi..." Keddie, **Cemaleddin Afgânî**, 142.

¹⁵ Cemil Meriç, **Umrandan Uygurlığa**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, 68-69; İnyet, **Arap Siyaset Düşüncesi**, 117-118; Tibi, 238. Berkes'e göre Afgânî inanılmaz bir büyüklük hülyası içinde dinin gücünü kullanarak halkları ayaklandırmak isteyen biridir. Bkz. Berkes, 358. Türköne de, Afgânî'nin bu şekilde siyasi bir muharrir olarak değerlendirilmesinin, onun kendini takdim biçimine dayandığını söyleyerek, bu tespitin doğru olmayabileceğini ima etmektedir. Bkz. Türköne, 136; Esen de Afgânî'nin yöneticilerden daha fazla Müslüman halk kitlelerine ümidini bağladığını vurgulayarak bu hususa işaret etmektedir. Esen, 269.

¹⁶ Kurbanov, 63.

Siyasal bir kimliğe sahip ve yönetim erkinde rol almış bir kişilik olarak Afganî¹⁷, yaşadığı dönemde dolaştığı İslam coğrafyasında Müslümanların yönetimleri üzerinde incelemelerde bulunmuş ve mevcut yönetimlerin İslam'ın öngördüğü şura, adalet, yumuşaklık gibi ilkelerden uzak totaliter yönetimler olduğu kanaatine ulaşmıştır.

Ona göre İslam'da siyasî sistemin esasî şûrâya dayanmaktaydı¹⁸. Cenab-ı Hak hata dan masun nebilerine bile ümmetiyle istişare etmeyi, öğretim ve terbiye etmesi konusunda, danışma ve fikir almayı emrettiği halde, bütün bir Müslüman toplumunu yönetmeyi üstlenmiş kişilerin istişare ve danışma olmaksızın sağlıklı, adil ve şeriata uygun bir yönetim sergilemeleri düşünülemez¹⁹.

“Halk ve Müstebit Yönetici” başlıklı yazısında tek kişiye dayalı monarşik yönetim şeklinin doğru ve yanlış yönlerine işaret ederek, bu sistemin ancak yöneticinin doğru, adil, dürüst, zeki, uzak görüşlü olması kaydıyla halka faydalı olabileceğini, aksi durumun halkın başına pek çok olumsuzluklar gelmesine yol açacağını ve halkın bu durumda isyan etmek dahil her türlü tedbiri alması gerektiğini²⁰ dile getirmesi; iktidarın barışçı yollarla el değiştirmesi, yani yönetimde toplumun söz sahibi olması anlamındaki demokratik bir anlayış sergilememesi, onun bir siyaset teorisyeni olmadığını söylemek için yeterlidir²¹. Onun, bu siyasal muharrir tutumu, kimi zaman tehlikeli, İslam'ı kendi çıkarları için kullanan, kendi hazları peşinde koşan bir provakatör olarak değerlendirilmesine de yol açmıştır²².

Afganî'nin siyasete ilişkin düşünceleri, diğer bütün görüşlerinin kendisine bağlı ya da en azından irtibatlı olduğu görüşleri olarak değerlendirilebilir. Goldziher'in: *“Cemaleddin Afganî hem feylosof, hem muharrir, hem hatip, hem gazeteci idi; fakat her şeyden evvel, kendisini sevenlerce, büyük bir İslamcı ve düşmanları nazarında da tehlikeli bir tahrikçi sayılan*

¹⁷ Afganî'nin hayatını nakleden kaynaklar onun Afganistan'da Emir Dost Muhammed Han hükümetinde görevli olduğunu, Muhammed A'zam döneminde başbakanlığa kadar yükseldiğini bildirmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ebu Reyve, 16; Abdülhamid, 20; Ali el-Verdi, **Lemehatu İctimaiyyeti Min Tairihi'l-Riraki'l-Hadis**, Mektebetu'l-Vataniyye, Bağdad, 1979, III.272.

¹⁸ Muhammed Abduh, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Hakim (el-Menar)**, Telif: Seyyid Muhammed Reşid Rıza, Matbatu'l-Menar, Mısır, 1350, IV.45.

¹⁹ Afganî-Abduh, “Mülkü Koruma Sebepleri”, *Urvetü'l-Vüska*, 237.

²⁰ Afganî-Abduh, *Urve*, 219-220.

²¹ Sıddıki, 134.

²² Nikki Keddie, “Imperialism, Science, Religion”, 1; Berkes, 358. Keddie Afganî'nin temel İslamî akidelere inanmadığına, hatta dinsiz olduğuna delalet çeşitli hadiseler olduğunu ileri sürer. Bkz. Keddie, *Cemaleddin Afganî*, 22.

bir politikacıydı"²³ şeklindeki ifadeleri, onun siyasal alanla ilgili görüşlerinin önemini göstermektedir.

Afgânî'nin görüşleri içinde halifelikle, yönetim şekliyle, yöneticilerin sergiledikleri yönetim biçimleriyle, İslam ülkelerinin içinde buldukları durumla ilgili olanları yer aldığı gibi, İslamî reform önerisi şeklinde gözükmele birlikte temelde siyasal mahiyet taşıyan önerileri de yer almaktadır. Hamid İnayet, Afgânî'nin İslam ve Arap dünyası için mirasını şu beş noktada özetler: 1) İslam Dini'nin Müslümanlara kılavuz olmaya, onların güçlenmesini ve ilerlemesini sağlamaya özsel olarak yeterli olduğu inancı; 2) Kaza ve kadere boyun eğmeyi, köşeye çekilmeyi ve uyuşukluğu yaratan ruh durumuyla savaşı; 3) İslam düşüncesinin temel kaynaklarına dönüş; 4) İslam öğretilerinin akılcı yorumlanması, Müslümanların yeni bilimleri öğrenmeye çağırılması; 5) Müslümanların toplumsal ve düşünsel dirilişleri yolunda ilk adım olarak emperyalizm / sömürü ve istibdada karşı savaş²⁴. İnayet'in özetlediği şekliyle bu mirasın, esasen onun siyasal düşüncelerinin de esasını teşkil etmekte olduğu söylenebilir.

2. Emperyalizm ile İlgili Görüşleri

Afgânî'nin biyografisi incelendiğinde, ömrünün önemli bir kısmının Batı emperyalizmi, bilhassa İngiliz Emperyalizmiyle mücadele ile geçtiği görülür. Esen'in ifadesiyle: "Afgânî, yaşadığı çağa tanıklık etmiş alim bir Müslüman entelektüel olarak, dönemin sorunlarını, yaşanan emperyalist oyunları em derin bir şekilde idrak etmiş bir kişidir"²⁵. Onun yaşadığı dönemde İslam'ın en önde gelen temsilcisi konumundaki Osmanlı Devleti yıkılmaya yüz tutmuş, geçmişte Osmanlı hakimiyeti altında yaşayan ve nüfusunun önemli bir kısmı Araplardan oluşan Müslüman toplumları birer ikişer yabancı devletlerin tahakkümü altına giriyor ya da girme aşmasında bulunuyordu. Afgânî'nin da başlayan siyasal hayatı, orada yaşadığı süreçler neticesinde, ayrılmak zorunda kaldığı günden itibaren İngilizlerin tahakkümü altındaki Hindistan, Mısır gibi ülkelerde devam etti ve o, çeşitli sebeplerle bulunduğu ülkelerde daima İngilizlerin gözetimi altında tutuldu. Bilhassa Hindistan'da bulunduğu süreçlerde İngilizlerin, Müslümanlar üzerindeki emperyalist uygulamalarına yakından şahit oldu. Bir yazısında Afgânî, İngilizleri şöyle tavsif etmektedir: "Bu kötü kimseler öyle göz alıcı kılıklara ve çekici biçimlere girerler ki, insanın aklı almaz. Halbuki onlar şerrin ve fesadın kaynakları, fitne rüzgarlarının estircileridir. On-

²³ Goldziher, 3/81.

²⁴ İnayet, Arap Siy. Düşüncesi, 132.

²⁵ Esen, 268.

lar, ülkelerin namuslarını zedeleyen, hakları gasp eden, ahlaki bozan ve fertleri aşağı gören yabancılardır”²⁶. Bütün bu gelişmeler onun emperyalizme karşı fikir üretmek zorunda kalışını açıklayacak nitelikte gelişmelerdir. Aslında ilgili olduğu konuların hemen tamamında sistematik bir düşünce ortaya koyamayışının ve hatta böyle bir gayret içerisinde bile bulunmayışının sebebi de, emperyalizme karşı duyduğu derin nefret olarak görülebilir. Onun temel gayretinin sömürgeci Batılı güçler karşısında Müslümanları ayağa kaldırmak için çaba harcamak olduğu söylenebilir²⁷.

Ancak onun Batı emperyalizmine karşı olması, top yekun Batı’ya karşı olması anlamında değerlendirilmemelidir. Zira o, Batı’nın ilmine ve eğitim alanındaki ilerlemesine gıpta ile bakmaktadır. Hatta onu modernist İslamcı kategorisine dahil eden ilim, eğitim, bid’at ve hurafelerden dinin arındırılması ile ilgili fikirlerinin Batı’daki gelişmelerden etkilenmiş olması ihtimal dahilindedir²⁸. Her ne kadar Esposito, bu ilk dönem İslam modernistlerinin Batı’nın emperyalizmine karşı olmalarına rağmen, Batı’daki teknolojik üstünlük, siyasal özgürlük idealleri, eşitlik gibi değerlere önem vermelerini, hem Batı’dan nefret etme hem de cazibesine kapılma gibi kararsız bir tutum olarak değerlendirse de²⁹; Afgânî’nin, Batı emperyalizmi karşısında güçlü bir muhalefet sergilemesine rağmen, Batı’nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğünün farkında olan ve Müslümanların Batı karşısında aciz durumda olmasını Batı’nın bilim ve tekniğinden yararlanmamasında gören bir anlayışa sahip olması onun Batı emperyalizmi ile Batı’nın ilerici boyutlarını ayırt ettiğini göstermektedir³⁰.

a) Batı’nın İlerlemesinin Sebepleri

Afgânî’nin düşüncesinde Hıristiyan Batı dünyası, dinlerine rağmen ilim sayesinde ilerlemiştir. Çünkü ona göre Hıristiyanlık barış, kolaylık, kisası kaldırmak, yönetim ve iktidarı terk etmek, dünyayı ve dünyaya ait güzelliklerden vazgeçmek, yönetici hangi vasıfta olursa olsun itaat etmek, yöneticilerin işlerine ve mülklerine karışmamak, kavga-dan uzak durmak gibi esaslara dayanır. Halbuki Hıristiyanlar savaşmak ve dünyaya sahiplenmek hususunda birbirleriyle yarışmakta, dünya nimetlerini elde etmek konusunda hiçbir şeyden kaçınmamakta, kendilerine ait olmayan toprakları ele geçirmek, o topraklarda yaşayanları sömürmek için çabalamakta, savaş güçlerini artırmak için her

²⁶ Afganî-Abduh, “İngilizlerin Sudan’da Geçirdikleri Sarsıntı”, Urvetü’l-Vüska, 280.

²⁷ Fazlurrahman, İslam, 300; Bessam et-Tibî, Arap Milliyetçiliği, 238.

²⁸ Keddie, Cemaleddin Efganî, 81.

²⁹ Esposito, İslam Tehdidi, 113.

³⁰ Tibi, 11; Esposito, İslam Tehdidi, 115.

gün yeni teknikler geliştirmekte ve savaş aletleri icat etmekte bilimsel gayretler sergilemektedirler³¹. Görüldüğü gibi Hıristiyanlığın esaslarıyla, Hıristiyanların yaptıkları birbirine tamamen zıttır. Afgânî bu zıtlığın sebebini şöyle izah eder: "Hıristiyanlığın Avrupa'ya girişi ve orada yayılışı Roma İmparatorluğu sayesinde gerçekleşmiştir. Romalılar eski dinlerinden gelen kurallar ve adetler ile yine onlardan kendilerine miras olarak geçen yaşayışı sürdürmekte idiler. Hıristiyanlık geldiğinde Roma'nın adet ve geleneklerine hiç ilişmedi. Zihinlere yerleşmesi telkinle oldu. Din onlara göre elbise üzerine takılan süs gibiydi. Atalarından kendilerine miras kalan ne kadar değer varsa hepsi yaşamaya devam etti. Ayrıca İncil'in barış ve yumuşaklık öğütleyen sayfaları da herkesçe okunuyordu. Onlar ancak dini işlerle ilgilenen ruhbanların, ruhani başkanların yanında bulunabilirdi. Daha sonra papazların otoritesi arttıkça onlar din adına savaşmaya koyuldular. Böylece Romalıların atalarından devraldıkları askeri karakterleri, dinleriyle birleşti. Savaş artık dinin gerekleri arasında girdi. Bu yüzden Hıristiyanların dinleri değişikliğe uğradı. Fırkalar ve mezhepler ortaya çıktı. Dini saltanat kuruldu. Hıristiyanlığı kabulleri sırasında sahip oldukları askeri kabiliyet bir tohum halindeyken birden bire açılıverdi. O sahada düşünceleri yoğunlaştı, askeri teknikle becerileri arttı, savaş aletleri yapımı geliştirdi"³².

Afgânî'ye göre Hıristiyan Avrupa milletleri, dinlerinin özünü teşkil eden esasları, kendi toplumsal yapılarına dönüştürdükleri gibi, bu dönüşümü bilim ve teknikte ilerlemede destekleyici bir güç haline getirdiler. Şu halde ilim Batılı toplumların sahip oldukları gücün temel kaynağıdır ve doğu toplumları ve özellikle de Müslümanlar üzerindeki tahakkümleri bu ilim ve tekniği kendileri açısından faydalı olacak biçimde doğru kullanmaları sebebiyledir³³.

Dinlerinin öğretisine rağmen, Roma döneminden kalma savaşçılıkları, onları zamanla dinlerine karşı da savaşmaya yönlendirmiş. Bu savaşım sonuçta Hıristiyanlık gibi Kilise takkesi altında teokratik yönetimi direten bir inanç biçimine karşı bilimle başa çıkılabileceğini öğrenmelerine yol açmıştır. Hıristiyan Batı, bilimi insanlığı hizmet gibi yüce bir ideal uğruna değil, kendileri dışında kalan diğer toplumları sömürebilmek için bir malzeme niteliğinde kullanmaktan da çekinmemiştir³⁴. Şu halde Batı'nın ilerlemesinin

³¹ Afgani-Abduh, "Müslümanlık ve Hıristiyanlık", *Urvetü'l-Vüska*, 104-105.

³² Afgani-Abduh, "Müslümanlık ve Hıristiyanlık", *Urvetü'l-Vüska*, 107-108.

³³ Mahzumi Paşa, 181; er-Revsan, *Menhecü'l-Afgani*, 356-357.

³⁴ Batı'nın ilerlemesinin tarihsel boyutu hakkında geniş bilgi için bkz. John Obert Voll, "Batının Modernite İle Özdeşleştirilmesinin Yanlılığı" çev. Mustafa Arslan, *Bilimname*, III, 2003/3, 91-92 vd.

de zaten yapılarında mevcut olan sömürgeciliğin / emperyalizmin katkısı göz ardı edilemez.

Afgânî, Batı toplumlarının ilim ve tekniği kendileri açısından faydalı olacak biçimde doğru kullanmalarının ilerlemelerine yol açtığını tespit etmiş, onların bu ilim ve tekniği emperyal amaçları uğruna kullanmaktan geri durmadıklarını da keşfetmiştir.

b) Müslümanların Geri Kalma Sebepleri

Yaşadığı dönemde Müslümanların içinde bulunduğu edilgin durumdan büyük rahatsızlık duyan Afgânî, Müslümanların içine düştüğü bu geri kalmışlık³⁵ halinden kurtulabilmeleri için çareler ararken, öncelikle neden bu hale düştüğünün sebeplerini araştırmaya yönelmiştir.

Afgânî'ye göre, yaşadığı dönemin Müslümanları, ilk dönem Müslümanlarının dinlerine bağlılıkları, Allah'ın şeriatlarına riayetleri, birlikleri, her türlü hadise karşısındaki duyarlılıklarının aksine bir tutum içerisine girmiş, dinlerine karışan bir takım hurafeleri dinleştiren sıkı sıkıya bağlanmışlar, Allah'ın şeriatından tavizler vermeye başlamışlar, birliklerini dağıtmışlar ve hadiseler karşısında duyarsızlaşmışlardır. Ona göre toplumları birbirine bağlayan inanç sistemleri olduğu halde, eğer bir inanç sistemi insanları harekete geçmeye yöneltmezse, görünüşten ileri geçmeyen, sadece ara sıra hatırlanan bir sistemden başka bir şey olamaz. İnanç sistemlerinde o sistemleri iyi bilen alimlere büyük görevler düşer. İşte İslam alimleri birbirinden koştugu, Kur'an ve sahih Sünnet'in yolundan insanları haberdar etmek görevlerini ihmal ettikleri için, İslam dünyası emperyalist Batı karşısında gerilemiştir³⁶. Ayrıca Batı'nın emperyalist tutumları ve Müslümanların yöneticilerinin baskıcı ve otoriter yönetimler sergilemeleri, Müslümanların çaresizlik duygusu içerisinde bocalamalarına; bu sebeple de günü kurtaran bir anlayışla hareket ederek, çağın gelişmelerine ayak uyduramamalarına yol açmıştır³⁷.

Afgânî'ye göre Müslümanların geri kalmasında dinlerinin hiçbir etkisi yoktur. Bilakis Allah, Kur'an'da Müslümanlara dinlerine sarıldıkları müddetçe izzet ve üstünlük

³⁵ Amer Shatara, geri kalmışlık hali ile ilgili olarak şu tespitlerde bulunur: "Modern dünya ile tanışma aynı zamanda Müslüman birey için bir geri kalmışlık ve gecikmişlik hissinin oluşmaya başlaması anlamına gelir. Nitekim müslüman ümmetinin düşünürleri için modern dünyaya karşı bir çözüm bulma gayreti İslam dünyasının geri kalmış olması ön kabulünden hareket eder. Batıya karşı eş zamanlı olarak hem cazibe hem de ondan nefret etme gibi iki kararsız tavr egemen olmaya başlar". Amer Shatara, **İslam ve Modernite**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, 91-92.

³⁶ Afgânî-Abduh, "Müslümanların Gerileyişi ve Nedenleri", *Urvetü'l-Vüska*, 111-117.

³⁷ İnyet, *Arap Siy. Düş.*, 118.

sahibi olacaklarını bildirmiştir. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerindeki Müslümanlar dinlerine sarılarak izzet ve üstünlüğü elde etmişlerdir. Bugünün (Afgânî'nin yaşadığı dönem) Müslümanları ise zillet içerisinde, ülkeleri zorla ellerinden alınmış, malları gasp edilmiş durumdadır. Bunun sebebi ise Allah'ın koyduğu yasalara uymamak, Allah'ın adalet yasalarını çiğnemek, akıllı ve basiretli düşünceden ayrılmak, doğru görüşlülükten, sadakatten, temizlikten, iffetten, hakkı muhafazadan, hakkın korunması için yardımlaşmaktan uzaklaşmak, batıl arzulara tabi olmak, dünyalık peşinde koşmak, çirkin işlerle uğraşmaktır. Çünkü Allah toplumların yaşamalarını ve gelişmelerini iyi değerlerle donanmaya bağlamıştır. Toplumların helaki ve yıkımı ise bu değerlerden uzaklaşmakla olur. Bu Allah'ın değişmeyen yasasıdır³⁸.

Afgânî'ye göre Batı emperyalist düşüncelerle dünyaya ve bilhassa Müslüman coğrafyalarına hakim olmadan önce, kendi içinde bir hesaplaşma gerçekleştirmiştir. Bu hesaplaşma da öncelikle inanç sistemleri, yani dinleriyle olmuştur. O, yaşadığı dönemde Müslüman toplumların geri kalma sebepleri üzerinde kafa yorarken, Batı'nın ilerleme sebeplerini de araştırmış ve Luther ile başlayan Protestan hareketin, bu ilerlemede çok etkin olduğu kanaatine ulaşmıştır³⁹. Reşid Rıza'nın derlediği *Tarihu'l-İmam'* da geçen şu anekdot kanaatimizi doğrulamaktadır. Abduh, Afgânî'ye "Avrupa milletlerinin ulaştığı gerçek eşitliğe ulaşmak için takip etmemiz gereken en sağlam yol hangisidir?" diye sorar. Afgânî: "Dini hareket gerekir. Çünkü vahşetten medeniyete ulaşan Avrupa dünyasının halindeki inkılabın sebebine baktığımızda, dini hareketi görürüz. Bu, Protestan toplumunun reisi Luther'den beri böyledir. Luther, insanların tembellik ve durgunluğuna yol açan itikatları ile, bozuk mesihî inançları gördüğü zaman Avrupa milletleri bütün bu dini harekete girişti. Sonuçta medeni Avrupa milletleri, o zamandan başlayan bu dini hareketle ilerleyebildiler" dedi. (Bunun üzerine) Abduh şunu sordu: "Onların dini bozuktu, düzelttiler, bizim dinimiz ise tebdil ve tağyirden korunmuştur. Bu durumda bizim dini hareketimiz nasıl olacak ve hangi şeyi temel alacağız?". Afgânî şöyle cevap verir: "Dini hareketimiz, kaza ve kader gibi konularda gerçekte ilgisi olmayacak biçimde anlaşılan şer'î nasslar ve dinî akideler hususunda avam ile havasın aklındaki bilgileri en doğrusuyla düzeltmektir. Zira bu tür anlayışlar insanları tembelliğe / hareketsizliğe sevk etmektedir. Ayrıca zamanımızda insanları fesad ve delalete sevk eden, insanların yanlış

³⁸ Afgânî-Abduh, "Kendilerine Apaçık Ayetler Geldikten Sonra Ayrılık ve Çatışmaya Düşenler Gibi Olmayın. İşte Onlara Büyük Bir Azap Vardır (Al-i İmran, 3/105)", *Urvetü'l-Vüska*, 249-261.

³⁹ Keddie, Afgânî'nin kendisini İslam dünyasının mesihvari bir kurtarıcısı olarak gördüğünü ileri sürmektedir. Bkz. Keddie, Cemaleddin Efgânî, 221-222.

anladıkları hadisleri de düzeltmektir. Zira bunlar başarıyı ve harekete geçmeyi engellemektedir"⁴⁰.

Afganî'ye göre Müslümanların geri kalma sebeplerinden biri de Müslümanların yöneticilerinin bencillik ve becerisizlikleridir. Bu bencillik ve becerisizlikleri sebebiyle yönetimde yabancıların yardımlarına başvurmuşlar, onlar da işlerin içinden çıkılmaz bir hale gelmesine neden olmuşlardır. Afganî'ye göre devlet işlerine yabancıların girmesi ve önemli vazifeleri üstlenmeleri, devletin çöküş ve yıkılış alametidir⁴¹. Ona göre, Avrupa hakimiyeti tehdidi karşısında sergiledikleri acziyetle emperyalistlere cesaret veren yöneticiler karşısında ve Batı boyunduruğu altına girmiş ümmeti canlandırmak şarttır. Ancak bu yapılırken, emperyalizmiyle Müslümanları boyunduruğu altına alan Batı'yı kuru kuruya reddetmek ya da yok saymak değil, onunla yüzleşerek etkili bir mücadele yapmak gerekir⁴². Lapidus'a göre onun Batılı güçlere karşı direniş düşüncesi bir hayaldi⁴³, fakat onun Batı emperyalizmini yıkma azmi, Müslümanların korkaklıklarını ve acziyetlerini ortadan kaldırma çabaları sayesinde⁴⁴, bu düşüncesini gerçekleştirebilmek adına tutarlı bir yöntem izledi⁴⁵.

Bu yönetime göre önce Müslümanların içinde buldukları durumun nedenlerini tespit etti. Müslümanların içinde bulunduğu olumsuz durumun nedenleri şunlardı⁴⁶:

1. Müslümanların geri kalması İslam dininden dolayı değil, Müslümanların İslam dininin hakikatini bilmemelerinden kaynaklanmaktadır.
2. Müslümanlar, İslam'ın özünden uzaklaşmışlar, bir takım bid'at ve hurafelere kapılmışlar, dinlerinin kendilerine emrettiği ilkeleri unutarak, siyaset ve sa-

⁴⁰ Reşid Rıza, *Tarihu'l-Üstazi'l-Azam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Daru'l-Fazile, II. Baskı, Kahire, 2006, I.82-83.

⁴¹ Afganî-Abduh, "Devlet Adamları Nasıl olmalıdır", *Urvetü'l-Vüska*, 199.

⁴² Lapidus, II.107; Esposito, *İslam Tehdidi*, 115.

⁴³ Lapidus, II.106.

⁴⁴ Sıddiki, 64.

⁴⁵ Keddie, Cemaleddin Efganî, 142.

⁴⁶ Afganî'nin bu tespitleri Muhammed Abduh ile birlikte yayınladıkları *Uvetü'l-Vüska*'da yer alan çeşitli makalelere dağılmış durumdadır. Bilhassa, "Ümmetin Geçmişi, Hali ve Hastalıklarının Çaresi"; "Müslümanların Gerileyişi ve Nedenleri"; "Kaza ve Kader"; "Fazilet ve Rezillik"; "İslam Birliği"; "Birlik ve Hakimiyet"; "Halk ve Müstebit Yöneticiler" başlıkları yazılarda maddeler halinde tespit ettiğimiz hususlar yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Afganî-Abduh, *Urvetü'l-Vüska (Büyük Kurtuluş Mücadelesi)*, çev. İbrahim Aydın, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987. Ayrıca Afganî ile ilgili yazılan çeşitli hatrat ve araştırma kaynaklarında da Müslümanların geri kalma sebepleriyle ilgili Afganî'nin görüşleri yer almaktadır. Bu kaynakları Kaynakça kısmında verildiği için burada tekrarına gerek görmüyoruz.

vaş gücünden yoksun kalmışlar, fakirlik ve yoksulluk içine düşmüşler, ümitlerini yitirmişlerdi.

3. Bir takım batıl itikatlar yayılmış, bilhassa kadercilik, teslimiyetçilik düşüncesi revaç bulmuş Müslümanlar çalışkanlıklarını ve heyecanlarını kaybetmişlerdi.
4. Hz. Peygambere izafe edilen bir takım uydurma haberler ve İslam'a sokulan israiliyyat yüzünden Müslümanların safa inançları iğfal edilmişti.
5. Tembellik artmış, içinde bulunula durum kanıksanmış, İslam'da olmayan bir tevekkül anlayışıyla mevcut duruma teslim olunmuştu.
6. Ahlakları bozulmuş; yalancılık, münafıklık, hiyanet hisleri, kindarlık ve düşmanlık çoğalmıştı.
7. Görüş birlikleri, fikri beraberlikleri dağılmıştı.
8. İlimden uzaklaşmış, halka doğru yolu göstermesi gereken alimler bile kendi şahsi menfaatlerinin derdine düşmüş bir haldeydi.
9. Eğitim ve öğretim yaygın değildi.
10. Dini hizmetleri yerine getirmesi gereken alimlerdeki ihmalkarlık, halkın hayvani şehvetlere dalmasına ve maişet derdinin peşinde ömrünü tüketmesine vesile oluyordu.
11. İçinde buldukları durumu ve geleneklerini bilmemektedirler. Kendilerine faydalı ya da zararlı olandan haberleri yoktu; hayatları sadece yemek, içmek ve uyumakla sınırlı, faziletlerden habersiz yaşamaktaydılar.
12. Zamanlarının kıymetini bilmiyor, yapmaları gereken onca lüzumlu iş varken, ömürlerini mal elde etmek gibi işlerde harcıyorlardı.
13. Yardımlaşmayı terk etmişler, toplumun ve ümmetin menfaatleri yerine kendi şahsi menfaatlerinin peşine düşmüşlerdi.
14. Miskinlik ve dünya sevgisi benliklerine işlemiş, dünya malını kaybetme korkusu kalplerinin derinliklerinde yer etmişti. Mal ve servetlerini koruyabilmek endişesi içinde, birbirinden korkar bir hale gelmişlerdi. Yardıma muhtaç dindaşları yabancıların zulmü altında inlemesine rağmen, onlara yardım hususunda en ufak bir gayret bile göstermiyorlardı.

15. Onların bu durumu, emperyalist Batılılarca suiistimal edilmekte ve aralarında birlik, beraberlik, yardımlaşmayı sağlayacak konular bile Batılılarca ayrışma ve düşmanlık sebebi olarak gösterilmekteydi.
16. Hilafetin saltanata dönüştürülmesi ve sözde halifelerin ilim ve içtihadattan uzak kimselerdi.
17. Müslümanların yöneticileri zevk ve sefa içerisinde, kendi dünya malları ve şehvetlerinin peşinde koşmaktan, halkın durumuyla alakadar olmuyorlardı.
18. Yönetim ehil kişilerde değildi. İdareden habersiz yöneticiler sosyal ve etik değerleri hiçe sayıyor, kendi çıkarları adına ülkenin ve milletin menfaatlerini yabancı güçlere teslim etmekten geri durmuyorlardı.
19. Toplumunu ayakta tutan din ve milliyet duyguları

Afganî'nin tespit ettiği ve Müslümanların hem geri kalmasına, hem de emperyalistler karşısında mağdur olmasına yol açan sebepler sadece bunlar değildir; bunlara daha pek çokları da eklenebilir. Afganî bu şekilde hastalığı tespit ettikten sonra kurtuluş reçetesi de hazırladı. Bu reçeteye göre yapılması gereken öncelikli işlerden biri emperyalist Batı'nın istilasını durdurmaktır. Bunun yapılabilmesi için Müslümanların fikrî ve ahlaki seviyelerinin yükseltilmesi gerekiyordu⁴⁷. Bu ise dinin özüne dönmekle gerçekleştirilebilirdi.

c) Kurtuluş Çareleri: Dinin Özüne Dönüş Hareketi

Görüldüğü gibi Afgânî'ye göre, Müslümanlar, İslam akidesinden sapan yöneticilerin başarısızlıklarından, bir takım bid'at ve hurafeler sebebiyle dinin hakikatinden uzaklaşmak yüzünden geri kalıp, bölünmüşlerdir. Asr-ı saadet ve hulafa-i raşidîn dönemlerindeki eski başarıların elde edilebilmesi için hurafelerin atılıp, din bid'atten arındırılarak, yani İslam'ın ana kaynakları olan Kur'an ve sahih sünnete dönülerek (*öze dönüş hareketi*yle), Müslümanların harekete geçmeleri sağlanabilir⁴⁸. Nitekim bir yazısında

⁴⁷ Fazlurrahman, İslam, 300.

⁴⁸ Esposito-Donohue, Değişim Sürecinde İslam, 29; Keddie, Cemaleddin Efgani, 218. Keddie, Afganî'nin öze dönüş hareketini İslam'ın gücünü kendi politik çıkarları için kullanarak, siyasal hedeflerine ulaşmakta dinin gücü sayesinde İslamî bağlamda dahili reformları entegre etmeyi, İslam'a dönüş hareketi olarak gösterdiğini iddia eder. Bkz. Nikki Keddie, "Imperialism, Science and Religion: Two Essays by Jamal al-Din al-Afghani, 1883 and 1884", *Al-Afghani, Jamal al-Din, An Islamic Response to Imperialism*, translated by Nikki R. Keddie (Berkeley: University of California Press, 1968), 175-187. Original Arabic Source: 'The Materialists in India' in *Al-'Urwah al-Wuthqa* (Paris), 28 August 1884, reprinted Cairo 1958, and

şöyle der: "Bize düşen, akıllarımıza dönerek idrakimizi sınamak, ahlakımıza bağlı kalarak yürüyeceğimiz yolu incelemektir. Ancak bu şekilde bizden önce iman edenlerin yürüdüğü yol üzerinde olduğumuzu anlayabilir, geçmişlerin eserlerine ne derece sahip çıktığımızı görebiliriz"⁴⁹.

Afgânî, öze dönüş hareketini, İslam'ın, sadece ferdin Tanrısıyla arasındaki ilişkileri düzenleyen bir sistem olmadığı, aynı zamanda toplum, fert ve insan varlığının bütün yönlerini kucaklayan, maddi ve manevi hayatı kapsayan bir dünya görüşü olduğu, yani evreni, insanı ve insan-evren ilişkisini, hayatın hakikati ve tarih felsefesini, sosyal düzeni, siyaseti, ekonomiyi, fert ve toplumun sonu ve hayat araçlarını, yaşayış tarzını, toplumsal ilişkilerin muhteva ve şeklini nihayet bütün değerler sistemini kapsayan, kamil manada bir ideoloji olduğunu göstermekte bir vasıta olarak görüyordu⁵⁰.

Afgânî aslında Batı emperyalizmi karşısında Müslümanların ayağa kalkmasını sağlamayı hedef alan siyasal hedeflere ulaşmayı planlamaktaydı. Batı'nın İslam dünyası üzerindeki hegemonyasının artmasının doğurduğu devasa problemleri çözmek için İslam'ın temel akidelerinin yeniden yorumlanması düşüncesi⁵¹, siyasal hedeflerine ulaşabilmesinde faydalı olabilecek türden bir düşünceydi. Her ne kadar dinle ilgili olsa da öze dönüş hareketi fikri, onun siyasal bakımdan medeni bir Müslüman toplum inşa edebilme projesinin gerçekleştirilebilmesinde gerekli gördüğü bir temel oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir.

Bu hareketle o, emperyalist Hıristiyan Batı'nın saldırıları karşısında, ilk dönem Müslümanlarının dinlerine sarıldıkları gibi, İslam merkezinde bir birlik oluşturabileceğini düşünmekteydi⁵². Bu ıslah hareketi Müslümanların kendi bağımsızlıklarını muhafaza edebilecek kadar güçlenmelerini sağlayacaktı⁵³. Öze dönüş hareketinin temeli, dine sonradan karışmış unsurları ayıklayarak İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an ve sünnete, selevin akîde ve uygulamalarına dönmek; bu kaynaklara dayanan top yekûn tarihî

'Exchange with Ernest Renan' in *Journal des Debats* (Paris), 18 May 1883 (written in Arabic and translated into French for publication), 1.

⁴⁹ Afgânî-Abduh, "Kendilerine Apaçık Ayetler Geldikten Sonra Ayrılık ve Çatışmaya Düşenler Gibi Olmayın. İşte Onlara Büyük Bir Azap Vardır (Al-i İmran, 3/105)", *Urvetü'l-Vüska*, 257.

⁵⁰ Bkz. M. Nakavi, *Batı Sosyolojisi*, 159-160.

⁵¹ Keddie, Cemaleddin Efgani, 21.

⁵² Nikki Keddie, **An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal al-Din al-Afghani**, Berkeley and Los Angeles, 1968, 97; Tarık Ramazan, 103-104.

⁵³ Nikki Keddie, "Sayyid Jamal al-Din Afhani", *Pioneers of Islamic Revival*, ed. Ali Rahnama, Studies in Islamic Society, New Jersey, 1994, 29.

mirâsı ilmî ve rasyonel bir süzgeçten geçirerek, içinde yaşanan hayatın şartlarına göre yeniden yorumlamaktır. Değişik bir anlatımla, bu hareket çağın problemlerini İslam'ın ana kaynaklarından ilham alarak çözmeye çalışma faaliyetidir⁵⁴.

Ancak bu sanıldığı kadar kolay bir iş değildir. Zira asırların birikimi olan tarihi ve kültürel miras içine, İslam'dan olmayan fakat İslamlaşmış unsurlar, batıl itikatlar karışmıştır. Ayrıca dinin ana kaynaklarını anlayıp, yorumlamada da pek çok sıkıntılar söz konusudur. Söz gelimi Afganî'ye göre Kur'an için resmi bir yorum yapılamaz, tarihin her döneminde insanlar onu akıllarıyla, rasyonel olarak yeniden yorumlayabilmelidirler. Bu yapılabilirse, tıpkı İslam'ın ilk dönemlerinde sahabenin yaptığı gibi, modern, bilimsel bilgiye dayanan bir Müslüman toplumu inşa edilebilir⁵⁵. O şöyle der: "Ey Kur'an Ehli! Kur'an'ı hakim yapmadıkça herhangi bir şey üzerinde olduğunuzu iddia etmeyin! Onun emir ve yasaklarına riayet edip, çalışmadaki hikmeti de gözeterek öncekilerin yaptığı gibi bütün işlerinize ona iman edin!"⁵⁶

Esasen Kur'an'ın akla tanıdığı özgürlük alanı bu iş için yeterlidir⁵⁷. Ancak ulema kisvesindeki din adamlarının çoğunluğu akli kullanmaya muhalif, kendi bildiklerini Kur'an'ın ve İslam'ın yegane doğrusu sanan, düşünmeden ve tartışmadan uzak bir takım kimselerden müteşekkil olup, halka dinin doğrularını anlatmak yerine, halkın doğrularıyla çelişmemek gayretindedirler⁵⁸. Hatta sahip olana, bir ülkenin en üst yöneticisi olma makamını açabilecek *fıkıh*la uğraşan alimler bile, kendi evlerini idare etmekten aciz durumdadırlar⁵⁹. Ona göre İslam alimleri, üzerlerine düşen öğüt verme vazifesini hakkıyla yapsalar, toplumu Allah'ın vaadine sadık kalmaya çağırırsalar, hak yükselir, batıl alçalır, Kur'an nuru düşünceleri aydınlatır⁶⁰.

Ayrıca Hz. Peygamber adına uydurulmuş pek çok hadis vardır. Bunlardan başka, Peygamberimize ait pek çok hadis de yanlış anlaşılıp, yanlış yorumlanmaktadır. Hat-

⁵⁴ Mehmet Aydın, "Rasyonel Düşünce ve İslam Modernizmi", **I. İslam Düşüncesi Sempozyumu – Bildiriler, Tartışmalar**, Haz. Mehmet Bekaroğlu, Beyan yayınları, İstanbul, ts., 149; Kurbanov, 59; Mustafa Sönmez, "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgani ve Abduh'un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2002, S. 18, Erzurum, 156.

⁵⁵ Mahzumi Paşa, 126; Lapidus, II.106.

⁵⁶ Afganî-Abduh, "Kendilerine Apaçık Ayetler Geldikten Sonra Ayrılık ve Çatışmaya Düşenler Gibi Olmayın. İşte Onlara Büyük Bir Azap Vardır (Al-i İmran, 3/105)", *Urvetü'l-Vüska*, 259-260.

⁵⁷ Tarık Ramazan, 78.

⁵⁸ Mahzumi Paşa, 127;

⁵⁹ Kurbanov, 38.

⁶⁰ Afganî-Abduh, "Kendilerine Apaçık Ayetler Geldikten Sonra Ayrılık ve Çatışmaya Düşenler Gibi Olmayın. İşte Onlara Büyük Bir Azap Vardır (Al-i İmran, 3/105)", *Urvetü'l-Vüska*, 260.

ta bu tür uydurma ve yanlış yorumlanmış hadisler, Müslümanların kendilerini yenileme ve dünyada başarı elde etmelerinin önünde engel olabilecek kadar güçlüdür⁶¹.

Afgânî'ye göre bütün bu güçlüklerin üstesinden gelebilmek için İslam'ın bir Luther'e ihtiyacı vardır⁶². Esposito ve Voll'un deyimiyle "Protestan İslam" türünden bir yaklaşım içeren, Avrupa'nın modernite ölçütlerine bir cevap olarak geliştirilen⁶³ bu görevi üstlenecek kişi İslamî doktrini ve şer'i nassların yorumunu tahrif eden fikirleri kökünden söküp atmalı, İslam'ın doğru akidelerini hakikate uygun bir biçimde açıklamalı, eski ilimleri gözden geçirerek, yeni nesiller için yeni kitaplar yazmalıdır⁶⁴. Aynı zamanda Müslüman toplumları yenileyebilmeli, onları çağın bilim ve tekniğine uygun bir hayat tarzı benimseyen, eleştirel bakış açısına sahip, inançlara saygılı fakat değişime açık modern bir halk haline dönüştürmelidir⁶⁵.

Afgânî, *öze dönüş hareketi* olarak isimlendirdiğimiz, modernizm ya da reform da denilen bu fikirlerini ortaya koyarken, temelde emperyalist Batı'ya karşı bir güç geliştirmek ve hesaplaşmanın yollarını açmak düşüncesindedir⁶⁶.

d) Pan-İslamizm (İttihad-ı İslam) Düşüncesi

İslamcılık ve ittihad-ı İslam da denilen Pan-İslamizm, "İslamî idealin gerçekleştirilmesi, İslam dünyasının birliği, tüm müslümanların tek bir lider (imam)in yönetimi altında toplanması"⁶⁷; "Milli kimliğine bakılmaksızın bütün dünyadaki Müslümanların birleştirilmesi hareketi"⁶⁸; şeklinde anlaşılmaktadır. Pan-islamizm karşılığı olarak kullanılan, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan dini-siyasi ideoloji olarak İslamcılık: "İslam'ı inanç, düşünce, ahlak, siyaset ve hukuk bakımından hayata hakim kılmak, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışı"⁶⁹ şeklinde tanımlanırken; ittihad-ı

⁶¹ Siddiki, 14.

⁶² Albert Hourani, *Arabic Thought in The Liberal Age*, Oxford, 1962, 122.

⁶³ Esposito-Voll, *Makers*, 115.

⁶⁴ Siddiki, 13-14.

⁶⁵ Lapidus, II.106; Tarık Razaman, 102.

⁶⁶ Hayreddin Karaman, "Efgânî" mad., *DİA*, 10/463; Pervane Bayram, "Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afgânî Ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri", *Journal of Qafkaz University*, Number: 10, Volume: 1, 2002, 10.

⁶⁷ Dwight E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism", *The American Historical Review*, Vol. 47, No. 2 (Jan., 1942), 279.

⁶⁸ G. Wyman Bury, *Pan-Islam*, Macmillan And Co., Limited St. Martin's Street, London 1919, 12.

⁶⁹ Mümtazer Türköne, "İslamcılık", *DİA*, 23.60.

İslam, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında özellikle II. Abdülhamid döneminde Müslümanlar arasında birlik sağlayarak sömürgeciliğe karşı koymayı amaçlayan siyaset olarak tanımlanmıştır⁷⁰. Her üçü de aynı anlama gelmek üzere kullanılan bu kavramların ortak noktası olarak, siyasal bakımdan Müslümanların tek bir halifenin yönetimi altında birleştirmek ortaya çıkar. Bunun sebebi ise emperyalist Batı dünyası karşısında Müslümanların geri kalmasının önüne geçmek, dini bir birlik oluşturarak İslam medeniyetini yeniden diriltmektir⁷¹.

Afganî'nin emperyalizme karşı görüşleri içerisinde en dikkat çekici olanlarından birisi de İslam birliği / pan-islamizm (ittihad-ı İslam) düşüncesidir. et-Tibî, Afganî'nin, sömürgeciliğe karşı dinî ve siyasî bir tepki olarak pan-islamizmi ortaya koyduğunu ve onu modernizmin ideolojik bir silahı olarak kullandığını iddia etse de⁷², Afganî pan-islamizmin kurucusu değildir. Ancak onun düzenleyicisi, yayılmasının hizmetçisi ve önde gelen savunucularından biri kabul edilebilir⁷³. Önde gelen talebesi Muhammed Abduh ile birlikte yayınladıkları *Urvetü'l-Vüska* mecmuasındaki yazılarının büyük çoğunluğunun İslam birliği konusu etrafında yoğunlaşmasına dikkat edilirse, Afganî'nin pan-İslam konusunda hararetli bir müdafî olduğu söylenebilir.

"*İslam Birliği*" başlıklı yazısında Müslümanların ilimde ve sanayide geri kalmışlığını yönetimle ilgili çekişmelere bağlayan Afganî, bu tür çekişmelerin Müslümanları birbirine düşürdüğünü, gelişme ve ilerlemeden yoksun bıraktığını söyledikten sonra, Müslümanların İslam'ın temel akidelerine sarılarak, doğru İslam inançları ve yaşama biçimini ilke edinen alimlerin izinden giderek birliği sağlayabileceklerine işaret etmekte ve İslam yönetimini güçlendirmenin İslam'ın temel ilkelerinden biri olduğunu vurgulamaktadır⁷⁴. "*Birlik ve Hakimiyet*" başlıklı yazısında, tefrikaya düşmüş, nifak ve dargınlık gibi sebeplerle ihtilaflara düşer olmuş toplumların aşağılık bir hayat sürmesinin Allah'ın bir kanunu olduğunu söyleyen Afganî, birleşmenin, anlaşma demek olduğunu, ortak duyguların gelişmesini sağladığını, birleşme sayesinde toplum fertlerinin birbirlerinin sıkıntı ve üzüntülerini paylaşacak kadar hassasiyet kazandıklarını Peygamberi-

⁷⁰ Azmi Özcan, "İttihad-ı İslam", *DİA*, 23.470.

⁷¹ Berkes, 361.

⁷² Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, 231. Benzer şekilde Kurbanov da Afganî'nin pan-islamizmin kurucusu olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Kurbanov. 51.

⁷³ Goldziher, "Cemaleddin Efgani" mad., *İA*, 3.82; J. Obert Voll, *İslam Süreklilik ve Değişim*, I.161; Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması*, 95; Karaman, "Efgani" mad., 10.462; Esposito-Voll, *Makers*, 18-19; Keddie, "Cultural Traits...", 104.

⁷⁴ Afganî-Abduh, *Urvetü'l-Vüska*, 167-174.

mizden nakledilen bir hadisle temellendirir. Birlik olmanın ve üstünlüğe yönelmenin şeriatın iki esası olduğunu belirttikten sonra, bunlara verilecek zararın kıyamet günü hesabının sorulacağını dile getirerek, Müslümanların birliğinde alimlerin rolüne işaret eder⁷⁵.

Bu yazılarda pan-İslam / ittihad-ı İslam düşüncesini açıkça vurgulayan Afgânî'nin, bu düşünceleri ileri sürmekteki amacı konusundaki olumsuz iddiaların yanında⁷⁶, onun İslam alemini, yaşadığı sıkıntılardan kurtarmak ve eskiden sahip olduğu canlılığa kavuşturmak amacını taşıdığı da ileri sürülmektedir⁷⁷.

Sonuç

Cemâleddin Afgânî, XIX. Yüzyıl Müslüman düşünürlerinden biri olarak yaşadığı dönemden bugüne kadar daima çeşitli tartışmalara konu olmuş bir şahsiyettir. Hayatıyla ilgili spekülâtif tartışmalar bir yana konulacak olursa; onun, mensubu bulunduğu İslâm dini ve Müslümanların yaşadığı sıkıntılar karşısında duyarsız kalmayan, çeşitli çözüm arayışları içerisinde olan fakat sistemli bir düşünce hareketi başlatmaya güç yetirememiş olan bir hareket adamı olduğu görülmektedir.

Bilhassa Batı emperyalizmine karşı çıkmış olan Afgânî, Müslümanların Asr-ı Saadet'e dönerek yeniden ayağa kalkabileceğini, bunun için de öze dönüş hareketinin gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Batı'nın ilerlemesine karşın, İslâm dünyasının geri kalmasını farklı dinamikler değil, her ikisi de birbirinin zıttı olan iki kritere bağlayan Afgânî'ye göre Batı, mücadeleci bir ruh sergileyerek emperyalist hedeflerine ulaşmakta tembellik göstermemiş, buna karşın Müslümanlar gittikçe dinin ana kaynaklarından uzaklaşarak, bir takım hurafelere kapılarak tembelleşmişler, bu yüzden de geri kalmışlardır. Geri kalmanın önüne geçmenin yollarından biri İslâm'ın özüne dönmek hareketiyse, diğeri de Müslümanları siyasal bir birlik etrafında birleştirmek yani Pan-İslamizm'dir.

⁷⁵ Afgânî-Abduh, *Urvetü'l-Vüska*, 175-182.

⁷⁶ Afgânî'nin ittihad-ı İslam / pan-İslam ile ilgili görüşleri konusunda araştırmacılar çeşitli olumsuz iddialar serdetmişlerdir. Söz gelimi N. Keddie, Afgânî'nin hayatı boyunca çeşitli ülkelerde farklı görüşler ileri sürdüğünü, pan-İslamla ilgili görüşleri de Sultan II. Abdülhamit'e yaklaşmak amacıyla dillendirdiğini iddia etmektedir. Bkz. Keddie, *Cemaleddin Efgânî*, 381-385; Nikki Keddie, "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II", *Middle Eastern Studies*, Vol. 3, No. 1 (Oct., 1966), 46 vd. Berkes, *Afgânî'nin pan-İslam teziyle bir Arap halifeliği ortaya çıkarabilmek için İngilizlerle birlikte hareket ettiğini iddia etmektedir*. Bkz. Berkes, 361-363. Benzer iddialar M. Muhammed Hüseyin tarafından da ileri sürülmüştür. Bkz. M. Muhammed Hüseyin, 75.

⁷⁷ Goldziher, 3.82; Fazlurrahman, *İslam*, 315; Ramazan, 82; Kurbanov, 13, 51.

Kaynakça

- Abdullah Alperen, **Çağımız İslam Dünyasında Modernleşme Hareketleri ve Türkiye'deki Etkileri**, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1998
- Ahmed Davudoğlu, **Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri**, Bedir Yay., İstanbul, 1997.
- Alaeddin Yalçinkaya, "Cemaleddin Efganî ve Terörizm", **Cemaleddin Efganî'nin Gerçek Yüzü (Derleme)**, Bedir Yay., İstanbul, 1997 ss. 69-102.
- Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2003.
- Albert Hourani, **Arabic Thought in The Liberal Age**, Oxford, 1962.
- Aydın Talay, **Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan II. Abdülhamid**, Armoni Yayınları, İstanbul, 2007.
- Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, TDV yayınları, Ankara, 1997.
- Azmi Özcan, "İttihad-ı İslam" mad., **DİA**, 23.470-475.
- Cemaleddin Afgânî, **Dehriyyûn'a Reddiye (Natüralizm Eleştirisi)**, çev. Vahdettin İnce, Ekin Yay., İstanbul, 1997.
- Cemaleddin Afgânî-Muhammed Abduh, **Urvetü'l-Vuska (1884) Büyük Kurtuluş Mücadelesi**, çev. İbrahim Aydın, Bir Yay., İstanbul, 1987.
- Cemaleddin Efgani, "Dinin Fevaid-i Medeniyyesi", Çev. Hatibzade Emin, **Sırat-ı Müstakim Mecmuası**, Cilt: 3, Aded: 55, 1327, 41-42.
- Cemaleddin Efgani, "Dinin Fevaid-i Medeniyyesi", Çev. Emin, **Sırat-ı Müstakim Mecmuası**, Cilt: 3, Aded: 57, 1327, 57-58.
- Cemaleddin Efgani, "Dinin Fevaid-i Medeniyyesi", Çev. Hatibzade Emin, **Sırat-ı Müstakim Mecmuası**, Cilt: 3, Aded: 58, 1327, 90-91.
- Cemil Meriç, **Umrandan Uygurlığa**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011
- Dwight E. Lee, "The Origins of Pan-Islamism", **The American Historical Review**, Vol. 47, No. 2 (Jan., 1942), pp. 278-287.
- Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Derleyen: Mümtaz'er Türköne, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2007.
- G. Wyman Bury, **Pan-Islam**, MacMillan and Co. London, 1919.
- Gökhan Çetinsaya, **II. Abdülhamid Dönemi'nin İlk Yıllarında "İslam Birliği" Hareketi (1876-1878)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1988.
- Hamid İneyet, **Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri**, çev. Hicaib Kırılancı, Yöneliş Yay., 2. Baskı, İstanbul, 1991.
- Hamilton A. R. Gibb, **İslam'da Modern Eğilimler**, çev. M. Kırşad Atalar, Çağlar Yay., Ankara, 2006.
- Hasib Samarraı, **Dinî Modernizmin Üç Şövalyesi**, çev. Ali Nar-Sezai Özel, Bedir Yay., İstanbul, 1998.
- Hülya Küçük Sevil, **İttihat Ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005.
- Ignaz Goldziher, "Cemaleddin Efgani" mad., **İA.**, III.81-85
- Ira M. Lapidus, **İslam Toplulukları Tarihi 19. Yüzyıldan Günümüze**, çev. Yasin Aktay-Mevlûde Ayyıldızoğlu Aktay, İletişim Yay., İstanbul, 2010.
- İsmail Kara, **İslamcılarının Siyasi Görüşleri**, İz yayıncılık, İstanbul, 1994.
- İsmail Şık-Tuğrul Yürük, "Bir Osmanlı Arşiv Belgesi Işığında Cemaleddin Afganî'nin Mehdilik Anlayışı", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 17:1 (2012), 31-50.

- Mecdi Abdülhafız, **Cemaleddin Efganî ve İşkaliyyatu'l-Asr**, el-Meclisü'l-A'la li's-Sekafeti, ys., 1997.
- Mehmet Aydın, "Rasyonel Düşünce ve İslam Modernizmi", **I. İslam Düşüncesi Sempozyumu – Bildiriler, Tartışmalar**, Haz. Mehmet Bekaroğlu, Beyan yayınları, İstanbul, ts., 147-154.
- M. Muhammed Hüseyin, **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, çev. Sezai Özel, İnsan Yay., İstanbul, 1986.
- Muammer Esen, "Siyasal-Sosyal Görüşleri ve Dini Yönüyle Afgânî", **İslami İlimler Dergisi**, Yıl: 3, S. 2, Güz-2008, 265-278.
- Muhammed Abduh, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Hakim (el-Menar)**, Telif: Seyyid Muhammed Reşid Rıza, Matbaatu'l-Menar, Mısır, 1350.
- Muhammed Ammare, **el-A'mâlü'l-Kamile li'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh**, Daru's-Şuruk, Kahire, 1993.
- Muhammed Paşa el-Mahzumi, **Hatıratu Cemaleddin el-Hüseynî el-Efganî**, Mektebutü'ş-Şuruku'd-Düveliyye, Kahire, 2002.
- Muhammed Reşad, "Efgani Hakkındaki Sualler", **Cemaleddin Efganî'nin Gerçek Yüzü (Derleme)**, Bedir Yay., İstanbul, 1997 ss. 9-50.
- Muhammed Reşid Rıza, **Tarihu'l-Üstazü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh**, Daru'l-Fazile, II. Baskı, Kahire, 2006.
- Muhsin Abdülhamid, **Cemaleddin Afgânî Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler**, çev. İbrahim Sarmış, Fecr Yay., Ankara, 1991.
- Mustafa Sönmez, "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgânî ve Abduh'un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl: 2002, S. 18, Erzurum, 153-178.
- Mümtazer Türköne, **Siyasi Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu (1867-1873)**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1990.
- Mümtazer Türköne, "İslamcılık" mad., **DİA**, 23.60-62.
- Nikki Keddie, "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II", **Middle Eastern Studies**, Vol. 3, No. 1 (Oct., 1966), 46-67.
- Nikki Keddie, **An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal al-Din al-Afghani**, Berkeley and Los Angeles, 1968.
- Nikki Keddie, "Pan-Islam as Proto Nationalism", **The Journal of Modern History**, Vol. 41, No. 1 (Mar., 1969),
- Nikki Keddie, "Sayyid Jamal al-Din Afghani", **Pioneers of Islamic Revival**, ed. Ali Rahnama, Studies in Islamic Society, New Jersey, 1994, 11-29.
- Nikki Keddie, "Culture Traits, Fantasy And Reality In The Life Of Sayyid Jamal Al-Din Al-Afghani", **Iranian Studies**, Vol. 9, No. 2/3 (Spring - Summer, 1976), pp. 89-120.
- Nikki Keddie, **Cemaleddin Efganî –Siyasi Hayatı-**, çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınları, İstanbul, 1997.
- Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yayına Haz. Ahmet Kuyaş, YKY Yay., 12. Baskı, İstanbul, 2008.
- Pervane Bayram, "Şarkın Büyük Filozoflarından Cemaleddin Afganî Ve Onun Türk Dünyasına Tesirleri", **Journal of Qafkaz University**, Number: 10, Volume: 1, 2002, 1-12.
- Reşid Rıza, **Tarihu'l-Üstazi'l-Azam eş-Şeyh Muhammed Abduh**, Daru'l-Fazile, II. Baskı, Kahire, 2006
- Şamil Kurbanov, **Cemaleddin Afgânî ve Türk Dünyası**, Sad. Sevinç Ahundova, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2011.

- Şerif Mardin, **Türkiye’de Din ve Siyaset (Makaleler 3)**, İletişim Yay., 9. Baskı, İstanbul, 2002.
- Tarık Ramazan, **İslamî Yenilenmenin Kökenleri Afgânî’den el-Benna’ya İslam İslahatçılığı**, çev. Ayşe Meral, Anka yayınları, İstanbul, 2005.
- William G. Millward, “Aspects Of Modernism In Shi’a Islam”, **Studia Islamica**, No. 37 (1973), pp. 111-128.
- Zahid er-Revsan, “Menhecü’l-Afgânîyyü’l-Akliyyü fi Difaihi Ani’l-İslam”, **Mecelletü Camiatu Dımaşk**, Cild: 24, Aded: 1-2, 2008, 353-393.